INKLYUZIV TA’LIMGA JALB QILISH BOSQICHLARI: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY MODEL

Nurullayeva Buhalima Ismatilla qizi
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Maxsus pedagogika 2 kurs talabasi

Annotatsiya. Maqolada inklyuziv ta’limga jalb qilish jarayonining bosqichlari nazariy va me’yoriy-huquqiy jihatdan tahlil qilingan. Xalqaro hujjatlar (Salamanka bayonoti, BMT Konvensiyasi, 2030 yilgacha Barqaror rivojlanish maqsadlari) hamda O‘zbekiston qonunchiligi asosida jalb qilish jarayonining yetti bosqichli amaliy modeli taklif etilgan: me’yoriy-tashkiliy tayyorgarlik, erta aniqlash va kompleks baholash, ta’lim muhitini tayyorlash, pedagoglarni tayyorlash, individual ta’lim rejasi asosida bosqichma-bosqich jalb qilish, monitoring va ijtimoiy-kasbiy moslashuv. Maqola natijalari umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida inklyuziv amaliyotni tashkil etishda foydalanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, jalb qilish bosqichlari, maxsus ta’lim ehtiyojlari, individual ta’lim rejasi, integratsiya, ta’lim muhiti, pedagoglarni tayyorlash.

Аннотация. В статье рассматриваются этапы вовлечения детей с особыми образовательными потребностями в инклюзивное образование с опорой на международные документы (Саламанкская декларация, Конвенция ООН о правах инвалидов, Цель устойчивого развития 4) и законодательство Республики Узбекистан. Предложена семиэтапная модель: нормативно-организационная подготовка, раннее выявление и комплексная оценка, подготовка образовательной среды, подготовка педагогов, поэтапное включение на основе индивидуального образовательного плана, мониторинг и социально-профессиональная адаптация.

Ключевые слова: инклюзивное образование, этапы вовлечения, особые образовательные потребности, индивидуальный образовательный план, интеграция, образовательная среда.

Abstract. The article analyses the stages of involving learners with special educational needs in inclusive education on the basis of international documents (the Salamanca Statement, the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Sustainable Development Goal 4) and the legislation of the Republic of Uzbekistan. A seven-stage model is proposed: regulatory and organisational preparation, early identification and comprehensive assessment, preparation of the learning environment, teacher preparation, gradual inclusion based on an individual education plan, monitoring, and social and vocational adaptation.

Keywords: inclusive education, stages of involvement, special educational needs, individual education plan, integration, learning environment.

Kirish

Inklyuziv ta’lim zamonaviy ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida har bir bolaning yashash joyi, sog‘lig‘i, rivojlanish xususiyatlari va ijtimoiy ahvolidan qat’i nazar, sifatli ta’lim olish huquqini ta’minlashga qaratilgan. Bu g‘oya 1994-yilda qabul qilingan Salamanka bayonotida xalqaro darajada mustahkamlangan, unda maxsus ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar umumiy ta’lim maktablarida o‘qishi lozimligi ta’kidlangan [3]. Nogironligi bo‘lgan shaxslar huquqlari to‘g‘risidagi BMT Konvensiyasining 24-moddasi esa davlatlarga barcha darajalarda inklyuziv ta’lim tizimini ta’minlash majburiyatini yuklaydi [4]. Barqaror rivojlanish maqsadlarining 4-maqsadi ham inklyuziv va teng sifatli ta’limni ta’minlashni nazarda tutadi [5].

O‘zbekistonda bu yo‘nalish 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda inklyuziv ta’lim tushunchasi va tamoyillarining mustahkamlanishi bilan yangi bosqichga chiqdi [1]. Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ham ta’limga teng imkoniyatlar yaratish asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan [2]. Shunga qaramay, amaliyotda inklyuziv ta’lim ko‘pincha bolani oddiy sinfga joylashtirish bilan cheklanib qolmoqda, holbuki, bunday “jismoniy joylashtirish” inklyuziya emas, balki integratsiyaning dastlabki shaklidir. Samarali inklyuziya bolaning ta’lim jarayonida to‘liq ishtirok etishi, o‘qish natijalariga erishishi va jamoaga ijtimoiy qabul qilinishini anglatadi [9].

Tadqiqotning maqsadi – inklyuziv ta’limga jalb qilish jarayonini izchil bosqichlarga ajratib, har bir bosqichning mazmuni, ishtirokchilari va kutilayotgan natijalarini asoslash. Maqsaddan quyidagi vazifalar kelib chiqadi: tushunchaviy apparatni aniqlashtirish; xalqaro va milliy me’yoriy asoslarni tahlil qilish; jalb qilishning amaliy modelini ishlab chiqish.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi

Inklyuziv ta’lim g‘oyasining nazariy ildizlari L.S. Vigotskiyning defektologiya asoslariga oid qarashlariga borib taqaladi. Olim nuqson bolaning rivojlanishini to‘xtatuvchi omil emas, balki ijtimoiy muhitda kompensatsiya yo‘llarini izlashni taqozo etuvchi vaziyat ekanini, bola uchun jamoaviy faoliyat rivojlanishning muhim sharti ekanini asoslagan [12]. Zamonaviy tadqiqotlarda inklyuziya statik holat emas, balki doimiy takomillashib boruvchi jarayon sifatida talqin qilinadi: M. Ainscow inklyuziyani to‘siqlarni aniqlash va bartaraf etish, ishtirok va natijadorlikni oshirish jarayoni sifatida ta’riflaydi [8].

T. Booth va M. Ainscow ishlab chiqqan “Inklyuziya indeksi” maktab hayotini uch o‘lchamda – inklyuziv madaniyat yaratish, inklyuziv siyosat ishlab chiqish va inklyuziv amaliyotni rivojlantirish – tahlil qilishni taklif etadi [7]. UNESCOning 2017-

yilgi qo‘llanmasida esa inklyuziya va tenglikni ta’minlash uchun siyosat, tizim, muassasa va sinf darajalaridagi o‘zgarishlar zarurligi ko‘rsatilgan [6]. L. Florian va K. Black-Hawkins fikricha, inklyuziv pedagogika “ko‘pchilik uchun” va “ayrimlar uchun” alohida yondashuvlarni emas, barcha o‘quvchilarning ishtirokini ta’minlovchi yagona yondashuvni talab qiladi [10]. Samarali inklyuziv strategiyalar isbotlangan amaliyotlarga asoslanishi D. Mitchell tomonidan ham qayd etilgan [11].

Tadqiqotda nazariy tahlil, me’yoriy hujjatlarni tahlil qilish, qiyosiy-solishtirma usul va tizimli sintez metodlaridan foydalanildi. Taklif etilayotgan bosqichlar muallifning xalqaro tavsiyalar va milliy qonunchilikni umumlashtirishi asosidagi konseptual modeli bo‘lib, uni empirik jihatdan sinovdan o‘tkazish keyingi tadqiqotlar vazifasidir.

Natijalar va muhokama

Tahlil inklyuziv ta’limga jalb qilish jarayonini quyidagi yetti bosqichga ajratish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatdi. Bosqichlar mantiqiy izchillikka ega bo‘lsa-da, amaliyotda ular bir-birini taqozo etadi va tsiklik tarzda takrorlanishi mumkin.

1-bosqich. Me’yoriy-tashkiliy tayyorgarlik.

Bu bosqichda ta’lim muassasasi darajasida inklyuziv siyosat qabul qilinadi, mas’ul shaxslar va muvofiqlashtiruvchi guruh (maktab ma’muriyati, psixolog, logoped, ijtimoiy pedagog, ota-onalar vakili) tuziladi, mahalliy hujjatlar va resurslar rejasi ishlab chiqiladi. Shuningdek, jamoada va ota-onalar orasida inklyuziv qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan tushuntirish ishlari olib boriladi. Booth va Ainscow modeliga ko‘ra, bu inklyuziv madaniyat va siyosatni shakllantirish bosqichidir [7].

2-bosqich. Erta aniqlash va kompleks baholash.

Bolaning rivojlanish xususiyatlari va ta’lim ehtiyojlari tibbiy, psixologik va pedagogik jihatdan aniqlanadi. Bunda faqat nuqsonni emas, balki bolaning kuchli tomonlari, qiziqishlari, muloqot va o‘qish imkoniyatlarini baholash muhim. Baholash natijalari asosida bolaga zarur bo‘lgan yordam turi va hajmi belgilanadi. Ota-onalar jarayonning teng huquqli ishtirokchisi sifatida jalb etiladi.

3-bosqich. Ta’lim muhitini tayyorlash.

Muhit uch yo‘nalishda tayyorlanadi: jismoniy (pandus, lift, moslashtirilgan sanitariya xonalari, yo‘nalish belgilari), axborot-didaktik (moslashtirilgan darsliklar, ko‘rgazmali va audiovizual vositalar, yordamchi texnologiyalar) hamda psixologik-ijtimoiy (tengdoshlarning qabul qilishi, hurmat va o‘zaro yordam muhiti). UNESCO tavsiyalarida muhitdagi to‘siqlarni bartaraf etish inklyuziyaning asosiy sharti sifatida ko‘rsatiladi [6].

4-bosqich. Pedagoglarni tayyorlash.

O‘qituvchilarning inklyuziv kompetensiyasi jalb qilish samaradorligining hal qiluvchi omillaridan biridir [9; 10]. Bu bosqichda malaka oshirish kurslari, metodik

seminarlar, tajriba almashinuvi tashkil etiladi; o‘qituvchilar darsni farqlangan holda rejalashtirish, hamkorlikda o‘qitish, yordamchi o‘qituvchi va mutaxassislar bilan ishlash ko‘nikmalarini egallaydi.

5-bosqich. Individual ta’lim rejasi asosida bosqichma-bosqich jalb qilish.

Har bir bola uchun ta’lim maqsadlari, moslashtirilgan dastur, baholash mezonlari va qo‘llab-quvvatlash choralari belgilangan individual ta’lim rejasi ishlab chiqiladi. Jalb qilish zarurat bo‘lsa qisman (alohida fanlar yoki faoliyat turlarida), keyin esa to‘liq shaklda amalga oshiriladi. Bola va oilaning moslashuv davri hisobga olinadi, sinfdagi ishtirok shakllari izchil kengaytirib boriladi.

6-bosqich. Monitoring, baholash va qo‘llab-quvvatlash.

O‘quv yutuqlari, ijtimoiy faollik va bolaning farovonligi muntazam kuzatiladi; individual reja natijalarga ko‘ra tuzatiladi. Monitoring natijalari muvofiqlashtiruvchi guruh yig‘ilishlarida muhokama qilinadi. Ainscow ta’kidlaganidek, inklyuziya doimiy tahlil va qaror qabul qilish jarayonidir, shuning uchun bu bosqich oldingi bosqichlarga qaytib, ularni takomillashtirish imkonini beradi [8].

7-bosqich. Ijtimoiy-kasbiy moslashuv va keyingi ta’limga o‘tish.

Yakuniy bosqichda o‘quvchining keyingi ta’lim bosqichiga (kasb-hunar ta’limi, kollej, oliy ta’lim) o‘tishi, kasbga yo‘naltirish, mustaqil hayot ko‘nikmalarini shakllantirish hamda mehnat bozoriga tayyorlash amalga oshiriladi. Bu bosqich BMT Konvensiyasida belgilangan umr bo‘yi ta’lim va jamiyatda to‘liq ishtirok etish tamoyillarini amalda ta’minlaydi [4].

Muhokama. Taklif etilgan modelning asosiy afzalligi – inklyuziyani bir martalik tadbir emas, tizimli va takrorlanuvchi jarayon sifatida ko‘rsatishidir. Amaliyotda eng ko‘p uchraydigan xatolar quyidagilardir: 1–4-bosqichlar o‘tkazilmasdan bolani bevosita sinfga joylashtirish; pedagoglarning tayyorgarligisiz yordamchi xodimlarga ortiqcha ishonish; ota-onalar bilan hamkorlikning rasmiy tusda bo‘lishi; monitoringning yo‘qligi. Bu holatlar inklyuziyani integratsiya yoki hatto yashirin eksklyuziya darajasida qoldiradi. Shu bois, jalb qilish muvaffaqiyati ta’lim muassasasi resurslari, mutaxassislar hamkorligi va jamoaning qadriyatlariga bog‘liq bo‘ladi.

Xulosa

Inklyuziv ta’limga jalb qilish – bolaning faqat sinfga qabul qilinishi emas, balki me’yoriy, tashkiliy, metodik va psixologik shart-sharoitlar uyg‘unlikda yaratiladigan ko‘p bosqichli jarayondir. Taklif etilgan yetti bosqichli model (me’yoriy-tashkiliy tayyorgarlik; erta aniqlash va baholash; muhitni tayyorlash; pedagoglarni tayyorlash; individual reja asosida jalb qilish; monitoring; ijtimoiy-kasbiy moslashuv) umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida inklyuziv amaliyotni rejalashtirish va baholash uchun asos bo‘lishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda modelni pedagogik eksperiment orqali sinovdan o‘tkazish va uning samaradorlik ko‘rsatkichlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son. – Lex.uz milliy qonunchilik ma’lumotlari bazasi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni. – Lex.uz.
3. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Paris: UNESCO, 1994. – 47 p.
4. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. – New York: United Nations, 2006 (Article 24: Education).
5. Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development (Goal 4). – New York: United Nations, 2015.
6. Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. – Paris: UNESCO, 2017. – 40 p.
7. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. – Bristol: CSIE, 2002. – 118 p.
8. Ainscow M. Developing inclusive education systems: what are the levers for change? // Journal of Educational Change. – 2005. – Vol. 6. – P. 109–124.
9. Loreman T., Deppeler J., Harvey D. Inclusive Education: Supporting Diversity in the Classroom. – 2nd ed. – Crows Nest: Allen & Unwin, 2011. – 256 p.
10. Florian L., Black-Hawkins K. Exploring inclusive pedagogy // British Educational Research Journal. – 2011. – Vol. 37, No. 5. – P. 813–828.
11. Mitchell D. What Really Works in Special and Inclusive Education: Using Evidence-Based Teaching Strategies. – 2nd ed. – London: Routledge, 2014. – 392 p.
12. Выготский Л.С. Основы дефектологии. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 5. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.